

ҲАЙҚАЛТАРОШЛИК САНЪАТИНИНГ ҚАДИМГИ НАМУНАЛАРИНИ ЎРГАТИШ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРДА ЭСТЕТИК ТАРБИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

У. Қ. Юсупов

ТВЧДПУ “Тасвирий санъат” кафедраси катта ўқитувчиси

ulugbekyusupov799@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ҳайқалтарошлик санъатининг ўтмиш меросини талабаларга ўргатиш орқали уларда эстетик тарбияни риволантириш назарда тутилган. Бунга асос қилиб эрамиздан олдинги II-IV асрларга оид Ўзбекистон худудидан археологик қазишмалар натижасида Сурходарё вилоятидан топилган асори атиқалар асос қилиб олинди. Бу манбаалар талабаларга ўтмишда яшаб ўтган аждодларимизнинг яшаш тарзи, маданияти борасидаги тушунчаларини бойитишга ҳамда тарихий маданиятимизга бўлган тасаввурларини кенгайтишга хизмат қилади деган умиддамиз.

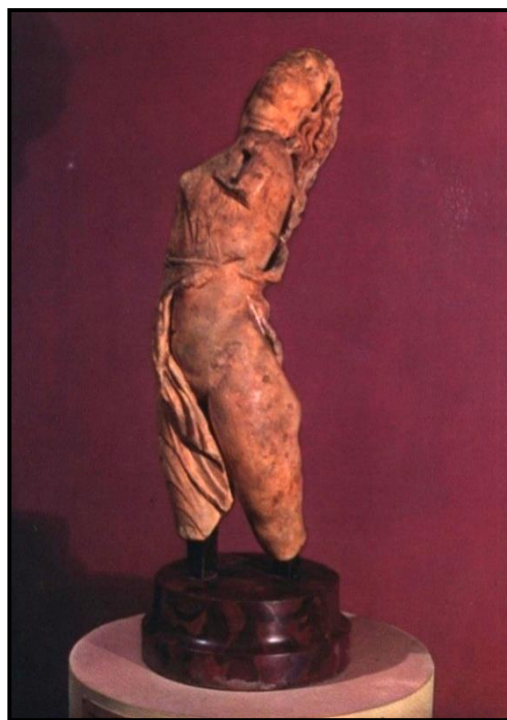
АННОТАЦИЯ

В этой статье предусмотрено популяризировать эстетическое воспитание, обучая студентов прошлому наследию скульптурного искусства. Основываясь на этом, в результате археологических раскопок, посвященных II-IV векам до нашей эры, в Сурходарьинской области были основаны артефакты. Мы надеемся, что эти источники помогут студентам обогатить представления о образе жизни, культуре наших предков, проживающих в прошлом, и расширить их представления о нашей исторической культуре.

ABSTRACT

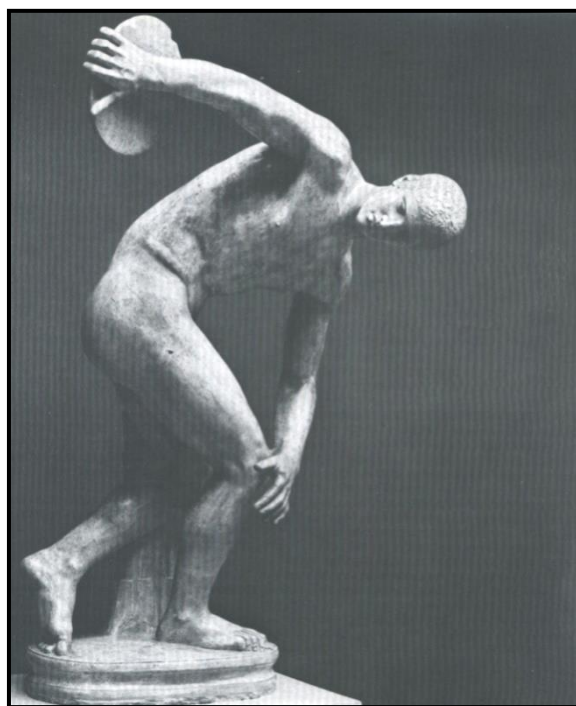
This article aims to popularize aesthetic education by teaching students the past heritage of sculptural art. Based on this, as a result of archaeological excavations dedicated to the II-IV centuries BC, artifacts were founded in the Surkhodarya region. We hope that these sources will help students enrich their ideas about the lifestyle, culture of our ancestors living in the past, and expand their understanding of our historical culture.

Ҳаммамизга маълумки, ҳайкалтарошлик энг қадимги санъат турларидан бўлиб, у ҳар бир даврда ўз йўналиши ва мазмунига эга бўлган. Ўтмишга назар ташлар эканмиз, ҳайкалтарошлик санъати қадимдан тараққий этганлигини кўраемиз. Мисрлик ҳайкалтарош Тутмес яратган “Нефертити”, ёки Юнонистонлик ҳайкалтарош Мероннинг “Диск отувчи” (1-расм), Скопаснинг “Раққоса Монеда” (2-расм) ҳайкаллари бунинг ёрқин намунаси. Шу жумладан юрти-мизнинг Далварзинтепа, Халчаён, Айритом, Кампиртепа, Болаликтепа, Қоратеп, Афросиёб, қадимги Хоразм давлатининг Тупроқ қалъа, Жонбос қалъа, Аёз қалъа каби бир қатор ҳудудларидан археологик қазилмалар натижасида топилган олдинги II–

1-расм. Мерон. “Диск отувчи” Эрамиздан олдинги V аср ўрталари

V мингинчи асрларга бориб тақалувчи намуналар ҳайкалтарошлик санъатининг Ўзбекистон ҳудудида ҳам узоқ тарихга эга эканлигидан далолат беради. Бу ўринда, айниқса, Тупроқ қалъадан топилган, кўза сиртига рельеф услубида ишланган “Она ва бола” худолар тасвири ўзининг мукамаллиги билан алоҳида бадиий қимматга эгадир. Аммо бундай ҳайкалларнинг аксарияти ўз даврида юмшоқ материалда ишланганлиги ва узоқ муддат тупроқ остида қолиб кетганлиги сабабли бизгача асл холича етиб келмаган. Ўрта Осиёнинг қадимий ёдгорликларини ўрганиш 1930 йилларда бошланган бўлса, асосан 1960 йилларга келиб бунга эътибор янада

2-расм. Скопас. «Раққоса Монеда» Эрамиздан олдинги IV- аср

кучайди. С. П. Толстов, В. А. Шишкин, Я. Фуломов, М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Я. Ставский, Б. Турғунов каби олимлар бу соҳада самарали меҳнат қилдилар. Шунга

қарамасдан ҳалигача Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистон худудидаги эрамиздан олдинги даврларга оид қадимий ёдгорликлар тўлалигича ўрганилгани йўқ. Аммо hozirгача топилган ва аниқланган маълумотларга кўра, Ўрта Осиёда олдинги асрларда ҳам санъат ва маданият юксак даражада бўлганлигидан далолат беради. Бу эса халқимиз ўтмишини ўрганишда жуда катта имкониятдир. Масалан: Л. И. Ремпельнинг “Архитектурный орнамент Узбекистана”, Г. А. Пугаченкованинг “Архитектурные памятники Нисы”, М. Т. Аминжоновнинг “Қадимги ёдгорликлар қиссаси” каби бир қанча адабиётларда араблар истилосигача бўлган Ўрта Осиё ерларидан топилган ёдгорликлардан бошқа халқлар қатори грек ва махаллий халқларнинг бири-бирига таъсири бўлганлиги тўғрисида кўплаб маълумотлар келтирилган.

1932 йилнинг октябр ойида чегара қўшинлари аскарлари Термиздан 13 км. юқорида Айритомга яқин худудда сувда ётган, тош плиткага аканфа дарахти барглари орасига кўкракгача рельеф усулида ўйиб ишланган учта (арфа, люта ва дўмбира чалаётган) мусиқачи ҳайкали, яъни фриз бўлагини Амударёдан топиб олишади (3-расм). Бу ҳайкал маълум муддат ўтгач Тошкентга “Тарихий ёдгорликлар ҳамда маданий бойликларни асраш” қўмитасига олиб келинади. Бу топилма келгусида юртимиз бўйлаб тарихий ёдгорликларни топиш ва ўрганиш учун кенг кўламли қидирув ишларини бошланишига асосий туртки бўлди.

Қадимшунос олимлар бу ҳайкалнинг жуда қадимий эканлигига ишонч ҳосил қилишгач М. Е. Массон раҳбарлигида ишчи гуруҳ тузилиб Сурхондарё вилоятига юборилади ва улар томонидан Айритомда олиб борилган қазилмалар натижасида кўплаб ноёб буюмлар: сапол идишлар, тақинчоқлар, тангалар ҳамда ҳайкалтарошлик намуналари топилган. Юртимиз худудларидан топилган тасвирий ва амалий санъат буюмларининг энг намунали кўринишлари Кушонлар салтанати даврига тўғри келади.

Шарқнинг Ўрта Осиёдаги Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон халқлари тарихидагина эмас, балки бутун дунё халқлари тарихида ўчмас из қолдирган кушонлар даври маданияти инсоният тараққиётининг илғор

3- расм. “Муסיқачилар” Айритомдан топилган рельеф бўлаклари.

Эрамиздан олдинги I – II асрлар

даврларидан бири бўлган. Топилган санъат ва меҳнат намуналарига қараб ҳар қандай инсон ҳайратга тушади. Чунки, буддизмга хос ишланган ҳайкалларнинг аксарияти анатомик жиҳатдан мукаммал ишланган. Санъат асарларини юқори савияда яратиш учун инсон онги ва тафаккури юқори даражада бўлмоғи даркор. Бу ҳайкалтарошлик намуналари қушон империяси ҳукумронлик қилган даврда халқнинг яшаш тарзи, санъат, илм-фан ва маданияти юқори савияда бўлганлигини кўрсатади. Шу давлат яшаган давр эса тарихда “**Қушон даври**” – деб аталади. Қушон даври эрамиздан олдинги I асрнинг охирларидан тортиб эрамизнинг IV асри яримигача бўлган даврни ўз ичига олади. Ҳинд водийсидан тортиб Парфиягача бўлган ерларни ишғол қилган бу буюк империянинг маркази шимолий - шарқий Ҳиндистон ерлари, яъни ҳозирги Афғонистон бўлган.

Ўзма манбаларга қараганда кўчманчи “Катта юечки” қабиласи Юнон-Бактрия шохлиги устидан ғалаба қозонгандан кейин Амударёнинг ўнг соҳилига жойлашиб олади ва бешта князликка: Хюми, Шуами, Хиса, Думи ва Гуйшуанга бўлинади. Кўчманчи қабилалар Бактриянинг бой анъана-лари, тараққий этган давлат тузуми ва юқори ривожланган маданиятининг шоҳиди бўладилар. Бактрияликлар ўзларининг ижтимоий - иқтисодий тузуми билан кўчманчилардан анча юқорида турар эдилар. Шунинг учун улар бактрияликларнинг ютуқларини ўзлаштиришга киришдилар. Бу фақатгина кўчмачи қабилаларнинг хоҳишигина бўлмай, балки жамият тараққиёти тақозоси ҳам эди. Қабилла ҳокимлари биринчи ўринда Бактрияда зўр тараққий этган товар-пул муомаласини ҳал қилишга киришдилар. Уларда янги тангалар чиқариш учун тажриба йўқлиги туфайли, энг оддий усул, яъни мазкур худудларда муомалада бўлган Евкратид ва Гелиокл тангаларига тақлид қилиб танга зарб қила

бошладилар. Археологик тадқиқотларга қараганда Гелиокл тангаларига тақлид қилиб чиқарилган тангалар бу даврда кўпроқ муомалада бўлган. Тангаларнинг олд томонида номаълум шоҳнинг боши, орқа томонида эса юнонлар худоси Зевснинг ҳайкали ўрнига отнинг рельефи тасвирланган. Маълумки, Ўрта Осиё халқлари ва айниқса, кўчманчи қабилалар отларни улуғлашган, унга сажда қилганлар. Қизиғи шундаки, бу хилдаги тангаларнинг асосий қисми Сурхондарё вилоятидан топилди. Тахмин қилинишича бу тангалар кушон-гуйшуан вилоятининг ҳокимлари томонидан зарб қилинган. От тасвирини тангаларга жойлаштирилиши бу ерда янги давлат пайдо бўлаётганлигидан далолат беради. От тасвири туширилган тангалар асосан Далварзинтепа ва Холчаён атрофларидан топилмоқда. Шунга асосланиб, Г. А. Пугаченкова “Кушон-гуйшуан вилоятининг пойтахти Далварзинтепа ўрнида бўлган” – деб ҳисоблайди. Янги давлат тараққиётининг иккинчи босқичида тангаларнинг олд томонидаги тасвир ўзгарди. Унда шоҳнинг ҳайкали тасвирланган.

А)

Б)

В)

4-расм. **Герай тангаси:** А- олд кўриниши, Б -орқа кўриниши, В- орқа кўриниш, парча

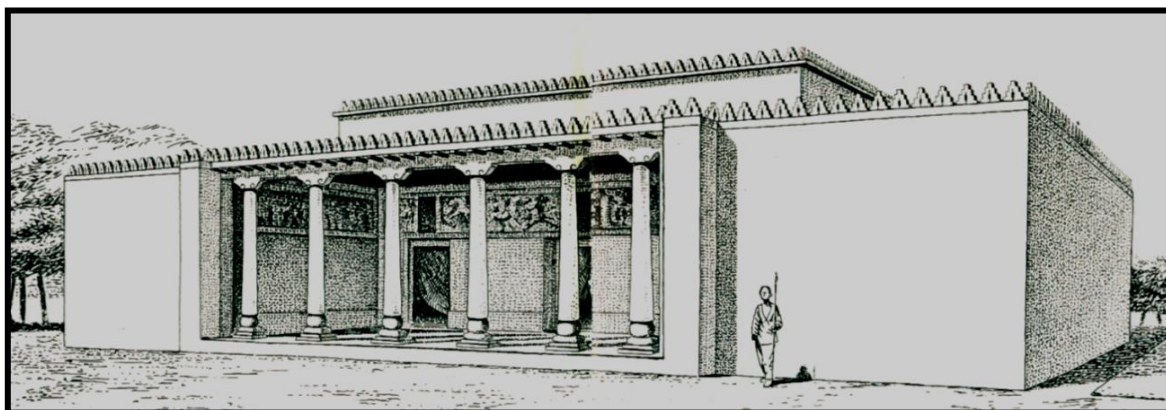
Унинг юз қиёфаси Холчаёндан топилган ҳайкалларга ўхшаб кетади. Тангаларнинг орқа томонида отлиқ киши ҳайкали тасвирланган ва юнон ҳарфлари билан битилган тўртта сўз ҳам мавжуд. Биринчи сўз - **ҳукумрон**, иккинчи сўз - **Герай**, учинчи сўз - **ҳалигача ўқилмаган**, тўртинчи сўз - **кушон** деб ўқилади (4- расм). Шундай қилиб кушон-гуйшуан уруғидан бўлган биринчи ҳукумдорнинг номи Герай бўлганлиги аниқланди. Лекин Герайнинг қачон ҳукумронлик қилганлиги тўғрисида маълумотлар йўқ. Кўпгина тадқиқотчилар уни милoddан олдинги биринчи асрнинг иккинчи яримида ҳукумронлик қилган деб ҳисоблашади. Хитой йилномаларидаги баъзи манбаларга кўра “Юечки” қабилалари Бактрияни босиб олганларидан кейин тахминан юз йилдан кўпроқ вақт ўтгач гуйшуан ҳокими Кадфиз қолган тўрт юечки қабилаларини мағлубиятга учратиб ўзини “Кушон ҳукумдори”- деб эълон қилади. Кужула Кадфиз, Герайнинг

ўғли ёки набираси бўлган. Бу ҳуқумдор тез орада Парфия билан Қобулни, кейинроқ Арохосия ҳамда Кашмирни босиб олади ва **Кушонлар салтанатига** асос солади.

Собиқ президентимиз И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон заминининг қайси ҳудудига мурожат қилмайлик минг йиллар қаъридаги илк ҳаёт нишонларини, энг қадимий маданият санъат намуналарини, ҳар қадамда топиш, шу орқали бу ерларда қандай буюк цивилизация мавжуд бўлганлигини кўриш муқаррар. Зеро, ўзликни англаш аввало, тарихдан бошланади.”- деган сўзларида юксак маъно бор.

Кушонлар даври санъатини ҳар томонлама ўрганар эканмиз, Ўзбекистон ҳудудида улкан маданият яратилганининг гувоҳи бўламиз. Бу маданият ва санъат ўзининг серқирралиги ва характерлиги билан ўтмиш аجدодларимизнинг меҳнат маҳсулини кўзгу сифатида намоён қилади.

Кушон даври санъати ўзининг кенг ёйилиши билан турли-туман намуналарни вужудга келтирди. Бундай намуналар тасвирланган ёдгорликлардан бири Холчаёнدير. Бу ёдгорлик 1959 йилнинг охири 1960 йилларнинг бошларида Г. А. Пугаченкова раҳбарлигида Санъатшунослик илмий тадқиқот институти олимлари томондан очилган. Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Холчаён комплекси фақат Бактрияни эмас, балки бутун Ўрта Осиё бадий маданиятининг умумий тадрижий тараққиётида муҳим ўринни эгаллайди(5-расм).

5-расм. Холчаён. Хонакатепа саройининг реконструктив чизмаси

Ёдгорликни муфассал таърифлаб ўтирмай, марказий ўринни эгаллаган ҳайкал композицияларига тўхталиб ўтсак. Бу композициялар ҳокимлар саройининг тантанали маросимлар ўтказиладиган заллар атрофини безайдиган унсурлар ҳисобланиб, ҳайкалларнинг кейинги тахлилида кўрсатилишича, улар илк кушон авлоди, Герайлар авлодига хосдир. Ҳайкал композициясининг мазмуни асосан, сарой ҳаётига, тахтиравонда ўтирган ҳоким ва унинг аъёнларига

тааллуқлидир (6- расм). Бу даврда яратилган ҳайкалларда ҳалқларимизнинг ички ва ташқи қиёфаси, маънавий олами намоён қилинган. Ҳайкаллардаги соч ва соқоллар кўкимтир қора рангда,

6-расм. Холчаён. Хонакатепа саройи марказий хонасига ишланган рельеф панонинг реконструктив чизмаси

айримларида чамаси сочнинг кўнғир ранглилигини акс эттирувчи оч жигарранг бўёқ излари кўзга ташланади. Қош, киприк чизиклари, кўз соққасининг ёй пардаси қора рангда белгиланган.

Подшоҳлик қавми вакиллари билан боғлиқ бир қатор ҳайкаллар алоҳида аҳамият касб этади. Бу ҳайкаллар воқеайй шахслар сифатида яратилган бўлиб, уларнинг юзидаги майда деталларга, кўз ифодаси, соч турмаги ва кийим – кечакларидаги букумларгача катта эътибор берилган. Масалан, композициянинг марказида жойлашган тахтиравонда ўтирган аёл ҳайкалига эътибор берсак. У товонигача тегиб турган узун куйлак кийиб олган тарзда ифодаланган. Юзи навқирон, тухумсимон шаклда бўлиб, кенг пешона тепасида тиллақош кўзга ташланади. Қаншар ёйлари суст ифодаланган бўлиб, улар аста кўз усти юзаси билан тутшиб кетади. Юқори қавоқлари анча бўрттик, пастки қавоқлар эса хийлагина суст бўртган, кўз косаси катта, ёноқ суяги айтарли сезилмайди. Бурни тўғри, ингичка, оғзи кичик, лаблари яққол тасвирланган, ияги ясси, бирмунча силлиқланган бўлиб, аста бўйинга тутшиб кетади. Пешона устига тушган қуюқ сочларини ушлаб турган тиллақош унинг юқори табақага мансуб эканлигидан далолат беради. Шунини айтиш керакки, баъзи тасвирларда европага оид аҳолига хос бўлмаган ўзига хос марфологик хусусиятлар мавжудлиги аниқ кўзга ташланади. Бу биринчи навбатда кўз қисмига, бурун тузулиши ва ёноқ бўртмаларига тааллуқлидир. Дарҳақиқат, ҳайкал тасвирида мўъжазгина кўз ўйиқлари, бодомқовоқлик, кўзнинг ташқи бурчаги ички бурчагидан юқорироқ эканлиги, ёноқларнинг нисбатан бўртганлиги каби муҳим белгилар тасвирлардаги

одамларда монголоид ирқиға мансуб унсурларнинг муайян қисми мавжудлигидан далолат беради.

Сурхондарёнинг Далварзинтепа, Айритом, Кампиртепа, Болаликтепа, Қоратепа, Самарқанднинг Афросиёб каби ҳудудларидан топилган кўплаб ҳайкалтарошлик намуналари жаҳон халқлари тарихи ва маданиятида юксак ўринларни эгаллайди. Зеро, қадимшунос олим М. Е. Массон Афросиёбда археологик қазилма ишларини олиб бораётганда шогирдларига қарата: **“Билинглр, европа хали қошиқни ихтиро қилмаган бир пайтда, бу ерлик халқ санчқи(вилька)да овқат еган экан”**- деб бежизга айтмаган. Бу айна ҳақиқатдир.

REFERENCES

1. Одноралов Н. В. Скульптура и скульптурные материалы. М, 1975
2. И.Носиров Материалшунослик. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. Т. Узбекистон 2001 й. 252 б.
3. Ставиский Б. Я. “К югу от Железных ворот» М. 1977 г
4. Исломов Ф. Х. Ҳайкалтарошлик. « Ўқитувчи» нашриёти. 2007 й.
5. У.Қ. Юсупов Ҳайкалтарошлик. Олий ўқув юрти талабалари учун ўқув қўлланма. 2014й.